

Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan və rus alimlərinin tədqiqatlarında

Ofelya İsmayılova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ismayilova_ofelya@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dünya şöhrətli şair Əfzələddin Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığına nəzər salınır. XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri onun irsinə maraq göstərmiş, ölkədə və ölkədən kənarda şairin əsərlərini öyrənməyə və təbliğ etməyə başlamışlar. Belə ki, XIX əsrin ortalarına doğru Rusiya şərqşünaslarından Yuliy Qaqemeyster, Karl Zaleman, Vasili Bartold, A.Krımski və Aleksandr Boldirevin tədqiqatlarında Xaqani Şirvaninin adına tez-tez rast gəlinir.

Xaqaninin qəzəllərinin, qitələrinin və rübailərinin V.Derjavin, Y.Çazovoy, Konstantin Simonov tərəfindən edilən tərcümələri də maraq doğurur. Şairin yaradıcılığına maraq göstərən alimlərdən biri də Peterburq alimi Oleq Vilçevski olmuşdur.

Açar sözlər: qəzəl, qəsidə, rübai, Həbsiyyə şeirləri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.05.2026; qəbul edilib – 02.06.2026

Khagani Shirvani's creativity in the studies of Azerbaijani and Russian scholars

Ofelya İsmayılova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: ismayilova_ofelya@mail.ru

Abstract. This article examines the life and creative legacy of Afzaladdin Khagani Shirvani, an outstanding representative of 12th century Azerbaijani literature and a poet of world renown. Beginning in the 19th century, Azerbaijani scholars showed a growing interest in the writer's heritage and undertook the study and promotion of his works both within the country and abroad. Therefore, by the mid-19th century, the name of Khagani Shirvani appeared frequently in the studies of Russian Orientalists, such as Yuliy Hagemester, Carl Salemann, Vasily Bartold, A.Krymsky, and the Alexandr Boldyrev. Of particular interest are the translations of Khagani's ghazals, gitas, and rubais created by V.Derzhavin, Y.Chasovoy, and Konstantin Simonov. Another scholar who demonstrated sustained interest in the poet's oeuvre was the St. Petersburg researcher Oleg Vilchevsky.

Keywords: ghazal, gasida, rubai, Prison poems

Article history: received – 20.05.2026; accepted – 02.06.2026

Giriş / Introduction

Şamaxı torpağının yetirdiyi görkəmli Azərbaycan şairlərindən biri, dünya şöhrətli Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Xaqani Şirvani yoxsul, zəhmətkeş və hörmətli bir ailədə böyümüşdür. Onun

ruhən dəbdəbəyə, cah-calala, şah sarayına bağlana bilməməsinin bir səbəbi də belə bir ailədən çıxması idi. Şair kasıb bir ailədə doğulmasına baxmayaraq, ziyalı çevrəsində dünyaya göz açmış və mükəmməl təhsil almışdı. Şairin babası toxucu, atası dülgər, əmisi və əmisi oğlu isə həkim və filosof idilər.

Xaqani dini müxtəlifliyə də yaxından bələd olmuşdu, çünki onun anası xristian qızı idi. Ailə qurduqdan sonra o, dinini dəyişmiş, islamı qəbul etmişdi.

Əsas hissə / Main part

Şairin əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osman onu körpəlikdən öz himayəsinə götürmüş, ona Qurani, dilçiliyi, ədəbiyyatı, riyaziyyatı və başqa elmləri öyrətmişdir. Xaqani ərəb və fars ədəbiyyatını mükəmməl öyrəndiyinə görə, öz müəllimi Əbul-ula Gəncəvi vasitəsilə Şirvanşah sarayına dəvət olunmuşdu. O, hələ gənc yaşlarından nadir poetik istedadla, yeri gəldikdə bədahətən şeir demək istedadına da malik idi. Ömər ibn Osmanın himayəsində böyüyüb boya-başa çatmış, hələ gənc yaşlarından dağ çeşməsi kimi çağlayan nadir poetik istedadı, yeri gəldikdə bədahətən, özü də izahlı və mənalı şeir demək hünəri ətrafdakıları valeh edirdi. “Bu parlaq istedad Mənuçöhrün xüsusi fərmanı ilə dövrünün ədəbi ictimai mühitində ən ali məqam sayılan “Xaqani” təxəllüsünə layiq görülmüşdü” [1, s.107].

O, dünyanı səyahət etməyə, dərinlən öyrənməyə böyük həvəs göstərirdi. O, Şirvanşahın qəzəbinə tuş gələcəyinə məhəl qoymadan, Xorasana və dövrünün ədəbiyyat mərkəzi olan Bağdada səfər etmiş, burada “Töhfətül-İraqeyn” poemasını, sonralar isə “Mədain xərəbələri” qəsidəsini yazmağa müvəffəq olmuşdu. Şair İsfahandan keçərək bu şəhəri tərənnüm edən şeirlər də yazmışdı.

Bu səfərdən qayıtdıqdan sonra Xaqani ilə Şirvanşah arasında böyük problemlər yaranır və şair həbsxanaya düşür. Şair “Həbsiyyə” şeirini də bu dövrdə qələmə almışdı. İkinci Həcc ziyarətindən sonra Xaqani öz oğlunu və həyat yoldaşını itirmiş, bütün bunlar onu ruh düşkünlüyünə düşür etmişdi. Həyatının son illərində o, Təbrizə köçmüş və burada (1199-cu il) vəfat etmişdir. Onu buradakı Məqbərətüs-şüəra qəbiristanlığında dəfn etmişdilər. Mənbələrə istinadən onun qəbri indi də durur. Nizami Gəncəvi şairin ölümündən sonra ona mərsiyə yazmışdır [1, s.253].

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri Əfzələddin Xaqani Şirvani irsinə maraq göstərmiş, ölkədə və ölkədən kənarda böyük şairin əsərlərini öyrənməyə və təbliğ etməyə başlamışlar. Rusiyada şərq dillərini tədris edən alimlərdən Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Məhəmməd Səfi, Sultan Məcid Qəniyev və digərlərini göstərmək olar.

Mirzə Kazım bəy ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılıqlarını öyrənərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, “Xaqani Şirvani Şamaxının Məlhəmli kəndində dünyaya gəlmişdir. O, şairin yaradıcılığından bəhs edərək, onun “şeyrdə xüsusi şivəsi, üslubu” olduğunu vurğulamış, yaratdığı əsərlərin növlərindən, görünməyən qüdrət və bacarığından, böyük uğurlarından bəhs etmişdir” [2, s.87].

XX əsrdə Azərbaycanda Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığını öyrənən alimlərdən biri də akademik Həmid Araslı olmuşdur. Akademikin orta əsrlər Azərbaycan klassiklərinin öyrənilməsində, xüsusilə Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində əvəzsiz rolu danılmazdır. O, yazılarının birində qeyd edir ki, Azərbaycan alimləri Xaqani irsini daha dərinlən öyrənərək, onun həyatı və yaradıcılığına dair bir sıra qiymətli məqalələrlə yanaşı, monoqrafiyalar da yazmış, dissertasiyalar müdafiə etmişlər.

Ədəbiyyatşünas alim Məmmədəğa Sultanovun Xaqani Şirvani haqqında yazdığı tədqiqatları xüsusilə qeyd olunmalıdır. O, “Əfzələddin Xaqani Şirvani” mövzusunda ilk monoqrafiyanın (1947) müəllifi idi. Alim elmi jurnallarda və dövrü mətbuatda Xaqaninin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş məqalələrlə mütəmadi olaraq çıxış etmişdir. “M.Sultanov şairin ancaq məddah kimi olmamasını, özünün ruhən, fikrən şahlardan və saraydan uzaq olduğunu göstərmişdir. Yazıçı

tərəfindən tərtib edilən “Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri” kitabına şairin ədəbi irsinin böyük bir hissəsi – “Töhfətül-İraqeyn” əsəri, lirik qəzəlləri, fəxriyyə, mədhiyyə və fəlsəfi qəsidələri, zəmanədən və zəmanə əhlindən şikayətləri, qitə və rübailəri təqdim olunmuşdur” [3, s.53].

Tənqidçi, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim Məmməd Arif XXI əsr Azərbaycan ədəbiyyatını təhlil edərkən, şairin həyat və yaradıcılığına toxunmaqla yanaşı, həm də onun “Töhfətül-İraqeyn” və “Mədain xərəbələri” əsərləri haqqında qısa məlumat vermişdir. Bir qədər sonra Xalq yazıçısı Məmməd Rahim şairə həsr olunmuş “Xaqani” mənzum dramını yazmışdır. Zeynal Xəlil isə “Şairin yuxusu” adlı mənzum dramında Nizami Gəncəvinin həyatından bəhs etmiş və Xaqanini Nizaminin dostu kimi göstərmişdir.

Azərbaycanda Xaqani irsinin öyrənilməsi ilə görkəmli xaqanişünas alim Qafar Kəndli-Herişçi ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdu. O, şair haqqında bir sıra dəyərli məqalələr dərc etmiş və doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda göstəriləyi kimi, Xaqaninin anadan olduğu və ilk təhsil aldığı yerin Şamaxı şəhəri olduğunu, Xaqaninin adının İbrahim, atasının adının Əli Nəccar, babasının adı Osman, ulu babasının adı İbrahim olduğunu şairin öz əsərləri əsasında göstərmişdir, həmçinin alim şairin türk mənşəli olduğunu da sübuta yetirmişdir.

Məlum olduğu kimi, Qafqaz xalqlarının tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi, ilk növbədə, Rus imperiyasının siyasi maraqları ilə sıx bağlı olmuşdur. Rusiya tarixçilərinin və şərqşünaslarının əsas tədqiqat obyektlərindən biri də XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı olmuşdur. Bu dövrdə Şərq şairləri haqqında danışılarkən, ən çox adı çəkilən şairlərdən biri Xaqani Şirvani idi. Rus alimlər öz əsərlərində ya şair haqqında qısa məlumat təqdim edir və ya şeirlərinin Avropa mətbuatında nəşr olunmuş tərcümələrindən nümunələr gətirirdilər.

Rus şərqşünaslığında Xaqani Şirvani adı ilk dəfə 1815-ci ildə “Avropa xəbərləri” («Вестник Европы») jurnalında çəkilmişdi. Fransız şərqşünası Amabl Jourden özünün “Persiya, yoxsa bu imperiyanın idarəçiliyinin, dininin və ədəbiyyatının təsviri” adlı əsərində Əbül-Əlanın şagirdləri kimi, Fələkinin və Xaqaninin adlarını çəkmiş və onların astronomiyaya və digər elmlərə bələd olduqlarını göstərmişdir. Müəllif “Xaqaninin Şirvanşahlar sarayındakı həyatına toxunmuş, şairin saraya olan narazılığından bəhs etmiş, eləcə də bu dəyərli sənətkarın həbs edildiyini göstərmişdir. Bu məqalə 1815-ci ildə “Avropa xəbərləri” jurnalında dərc edilmişdir” [2, s.110]. O, Xaqani Şirvaninin mühiti haqqında məlumat verən ilk mənbə kimi qiymətləndirilir.

XIX əsrin ortalarına doğru Rusiya şərqşünaslarının tədqiqatlarında Xaqani Şirvani adına tez-tez rast gəlinir. Şərqşünas alim Yuliy Qaqemeyster yazıçıdan dünya miqyasında məşhur olan şəxsiyyət kimi bəhs etmişdir, həmçinin İlya Berezin də öz tədqiqatlarında onun adını çəkmişdir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığını araşdıran alimlərdən biri – Karl Zaleman öz dissertasiyasını bu sahəyə həsr etmişdi. Vasili Bartold bu əsəri Zalemanın XII əsr poeziyasına verdiyi yüksək dəyərlə izah etmişdir. O, Xaqani Şirvaninin həm bilik və savadına, həm də sərbəst və səlis bir dildə yaratdığı zəngin poetik obrazlara görə diqqətəlayiq şair kimi dəyərləndirmişdir.

K.Zalemanın tədqiqatında Xaqaninin yaradıcılığı onun iki müasiri – Əbül-Əla Gəncəvi və Fələki Şirvaninin həyatı və ədəbi fəaliyyəti ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqatla bağlı İ.Marr yazırdı ki, Xaqaninin əsərlərindən ancaq onun dördlükləri K.Zaleman tərəfindən işlənmiş və nəşr edilmişdir və onlar öz dəyərlərini itirmir və Xaqani haqqında olan əsaslı tədqiqat işi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Şərq şeir sənətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərində akademik Fyodor Korqi nümunələr gətirərkən, Xaqani Şirvani yaradıcılığına da müraciət etmişdir. “Görkəmli rus şərqşünası A.Krımski “Nizami və onun müasirləri” monoqrafiyasında son fəslə Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının təhlilinə həsr edilmişdir” [4, s.214].

Rusiya şərqşünası Aleksandr Boldirev “İki Şirvan şairi – Nizami və Xaqani” kitabında Xaqani haqqında belə məlumat vermişdir ki, “Xaqani şair və böyük söz ustası kimi” diqqəti cəlb edir.

Bununla yanaşı, o, bir fərd, yaşadığı mürəkkəb dövrün ruhunu parlaq şəkildə özündə əks etdirən bir şəxsiyyət kimi də çox maraqlıdır” [4, s.225].

1970-ci ildə “Sovetskiy pisatel” nəşriyyatında çap edilmiş “Azərbaycan şairləri” kitabının A.N.Boldırev və A.Vəkilov tərəfindən yazılan giriş hissəsində Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqında bioqrafik məlumatlarla yanaşı, Xaqaninin qəzəllərinin, qitələrinin və rübailərinin V.Derjavin, Y.Cazovoy, Konstantin Simonov tərəfindən edilən tərcümələri yer almışdır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığına maraq göstərən alimlərdən biri də Peterburq alimi Oleq Vilçevski olmuşdur. O, elmi jurnallarda Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş məqalələrində şairin yaradıcılığının və dünyagörüşünün bəzi cəhətlərini araşdırmışdır. Tədqiqatçı, həmçinin, Xaqaninin valideynləri və Əbül-Əla ilə münasibətlərinə də toxunmuşdur. O.Vilçevski abxazlara həsr olunmuş qəsidəni şərh edərkən, yazır ki, “Bizansın tarixinə aid elmə məlum olmayan sənədi, Xaqaninin gürcü çarı I Dmitriyə yazdığı qəsidəni, şairin yaradıcılığında türk tematikasının olduğunu da qeyd etmişdir” [3, s.182].

Məşhur sovet alimi akademik Yevgeni Bertels müəllifi olduğu “Nizami və Füzuli” kitabında Nəvai və Camidən danışarkən, Xaqani Şirvaniyə də yer ayırmışdır. Yazıçının yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında danışarkən, o, qeyd etmişdir ki, “onun qəsidələri elmin bütün sahələrini əhatə edir və onların başa düşülməsi nəinki dil bilməyi, həm də astroloji, kimyəvi, dövrün digər hikmətli sahələrinə bələd olmağı tələb edir” [3, s.253]. Akademik E.Bertels öz əsərində Şirvan ədəbi mühitinə mənsub olan şairlər arasında Xaqaninin, Fələkinin və Məsud Səd Salmanın analoji “Həbsiyyə” şeirləri”nin vərəsəliyini qeyd etmişdi. Xaqani yaradıcılığının təhlili zamanı şairin qəsidə, qitə və qəzəllərindəki həbs mövzusu, Şirvan dustağı, hökmdar əsarəti kimi motivlər araşdırılmışdır.

Yazıçı Yekaterina Akimuşkina öz tədqiqatlarında “həbsiyyə” şeirlərinin poetikası ilə bağlı bir sıra məsələləri işıqlandırmışdır. Bioqrafik göstəricilərin rol oynadığını üzə çıxaran müəllif yazır ki, “Məsud Səd Salmanın həbsiyyə şeirlərində mövcud olan bioqrafik təfərrüatlar, bu janrın qanuni xüsusiyyətləri sırasına daxil olmuş və sonralar Xaqani Şirvaninin “Həbsiyyə” şeirlərində özünü göstərmişdir” [3, s.113].

Xaqani bir söz ustadı kimi vəzir Cəmaləddin İsfahani ilə tanış olur. Cəmaləddin xəlifə qarşısında öz biliyindən danışmağın qorxulu olduğunu bilərək, ona üzüyünü hədiyyə verir. Şair bu səfərdən Şirvana qayıtdıqdan sonra Axsitan şah üzüyü ondan tələb edir. Xaqani belə bir zorakılığın ədalətsizlik olduğunu söyləyərək üzüyü vermək istəmir. Şah bu cavabdan qəzəblənərək, üzüyü daha təkidlə tələb edir. Şair şahın təklifini yenə rədd edir. Bu hadisə şahla onun arasında əvvəldən mövcud olan ziddiyyəti bir qədər də çətinləşdirir.

Nəticə / Conclusion

Xaqani Şirvani yalnız Azərbaycanın yox, bütün Yaxın Şərq ədəbi-ictimai fikrinin XII əsrdə yetirdiyi ən görkəmli simalarından biridir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq onu ədəbiyyatımızda fəlsəfi qəsidənin banisi, ilk və ən güclü məsnəvilərin, incə ruhlu qəzəllərin və müdrik rübailərin yaradıcısı kimi qiymətləndirirlər. Şair xalqın ehtiyaclarına, qüssəsinə və kədərinə ürəkdən yandığına görə onun bir çox misralarında məhz bu yangı daha çox hiss olunurdu.

Beləliklə, “Xaqani Şirvaninin irsi rus alimlərinin tədqiqatlarında” mövzusu ilə bağlı belə nəticəyə gəlirik ki, Rusiya şərqşünaslığında Xaqani Şirvaninin əsərləri Şərq hikmətinin tükənməz mənbəyi, Şərq poeziyasının mükəməl nümunələri kimi qiymətləndirilmiş və tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır, eləcə də onun haqqında məlumat verən əsərlər rus dilinə tərcümə edilmiş və nəşr olunmuşdur.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, şairin həyatının axır illəri çox ağır keçmişdi. Onun çox sevdiyi ailə üzvləri – 20 yaşlı cavan oğlu, qızı və həyat yoldaşı bir-birinin ardınca vəfat etmişlər. Tək qalan şairin bu dərddli günləri 1199-cu ildə sona yetmiş və o, Təbriz şəhəri yaxınlığında, “Məqbərət-üz-şüəra” qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Biz Azərbaycan xalqının olduqca zəngin mədəniyyət tarixini, Azərbaycan ədəbiyyatı dahilərinin əsərlərini əziz tutmalı və onları dərindən öyrənməliyik. Xalqımız Azərbaycan və eləcə də hər bir xalqın tarixi-mədəni irsinə qayğı bəsləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları milli mədəniyyətimizin yüksəlişi üçün bütün şəraiti yaratmaqdadır. Görkəmli şair Xaqani Şirvaninin 900 illiyi ilə əlaqədar ölkə prezidentinin Sərəncamı da təqdirəlayiqdir. Biz isə bu mühüm göstərişlərə əsaslanaraq öz keçmişimizi, mütərəqqi yazarlarımızı iftixar hissi ilə öyrənib tədqiq etməliyik.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı H. Xaqani Şirvani. – Bakı: Yazıçı, 1982.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Xaqani Şirvani – Bakı: Elm, 2007.
3. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
4. Yusifli X. Xaqani və Nizami. – Bakı: Adiloğlu, 2011.